

A feudalizmus kutatásának elméleti kérdései

B. F. Porsnyev új művéről

Lehetséges-e a feudalizmus gazdasági mechanizmusáról szerzett jelenlegi ismeretek alapján összefüggő, tárgyilag megalapozott általánosítást kialakítani? — E kérdésre adandó válasz, ide értve a marxistákat is, két irányzatot feltételez, az egyik irányzat lehetségesnek sőt szükségesnek tartja az elméleti általánosításokat, még abban az esetben is, ha jelenlegi tárgyi ismereteink szükségképpen korlátozottsága következtében az ezerarcú feudalizmus gazdasági mechanizmusáról kialakítható általánosítások nem tökéletesek, mert az elméleti összegezések tökéletlenségük ellenére is ösztönzőleg hatnak a kutatásokra. A kérdésre tagadó választ adók éppen a feudális gazdaság mikrostruktúrájának elmélyült vizsgálatából eredő meglepetések hatása alatt nemcsak ismereteink perifériális hiányosságait, hanem a feudalizmus lényegét illető tökéletlenségét állítják előtérbe. E két irányzat jelentős képviselői tökéletesen tisztában vannak a kétféle felfogás egymásrataltságával, ezért a nyilvánosság előtt és a nyilvánosság kizárásával folyó harcot bátran a követők — korhű kifejezést használva — a „kíséret” hadakozásra minden alkalommal kész számos képviselőjére bízhatják. Tehetik ezt azért, mert akár ismerik, akár nem Uznadze D. N. világhírű gruz pszichológus kutatásainak eredményeit az emberi „hozzáállásról”, tisztában vannak a stereotipizálás buktatóival, tapasztalathból tudják, hogy milyen, a szubjektum által nem tudatosított tényezők determinálják a szubjektum magatartását mielőtt még motiválná érdeklődését vagy álláspontját. Tisztában vannak valószínűleg azzal is, hogy a felkészítés a buktatók tudatos leküzdésére a pszichológus és nem a történész feladata. Harcias szellemű követőiket pedig még sem küldhetik vissza az egyetem padjaiba bizonyos hiányosságok pótlására — mert ez figyelmetlenség volna. Igen célszerű volna, ha a kezdő-történészek mielőtt bármiféle témajavaslattal kapcsolatban véleményt nyilvánítanának, alaposan megismernék az említett pszichológus és Kon I. szovjet szociológus alapvető kutatásait az emberi „hozzáállásról”, de nem haszon nélkül forgathatnák Secord P. F., Backman C. W., Berelson B., Steiner G. A. amerikai szociológusok műveit sem.

Porsnyev B. F. neves szovjet történészt nem kell külön bemutatni a hazai olvasóinknak: köztudomású, hogy a történészeknek azt a típusát képviseli, aki tisztában van az elméleti általánosítások mindenkorai veszélyével s éppen ezért nem utasítja el e nehéz vállalkozások kockázatát. Az alábbi vizsgálódás tárgyát Феодализм и народные массы (A feudalizmus és a népi tömegek). Moszkva, 1964. „Nauka” kiadó c. 517 oldalas műve képezi.

Porsnyev B. F. művének kiinduló pontjával a marxizmus—leninizmus klasszikusainak, elsősorban Marxnak és Engelsnek gazdaságelméleti munkáit választotta: nem azért, mintha azokban bárki megtalálhatná a feudalizmus politikai gazdaságtanának összefüggő elméleti megalapozását, hanem abból a megfontolásból kiindulva, hogy a kapitalizmus a feudális viszonyok lebontása eredményeként részint a „bontási anyagok” felhasználásával alakult ki. Bizonyos konkrét történeti feltételek között a múltban — akárcsak a jelenben — eltűrte a tőle egyébként idegen osztályviszonyok párhuzamos, saját lényeges érdekeit nem sértő létét. A marxizmus klasszikusai tehát a körülmények erejétől hajtva a kapitalizmus politikai gazdaságtanának kidolgozásakor megfogalmazták a feudalizmus politikai gazdaságtanának lényegét is. A hangsúly a lényeg szóra esik, hiszen Nagy Károly korától a XVI—XVIII. századig, Oroszországban 1861-ig, Romániában 1945-ig (ez utóbbi ország feudális jellegének nagy figyelmet szentel a szerző) a feudális viszonyoknak annyiféle változata alakult ki, hogy még a Marx és Engels elméleti tevékenysége után eltelt idő alatt felhalmozódott ismeretek jegyében is csak a feudalizmus politikai gazdaságtanának alapvető ismerveit lehet számbavenni. A kronológiai változatok implikálják a területi különbségeket, mégis hangsúlyozni szeretnénk, hogy Porsnyev professzor egyetemes körképet ad a feudalizmusról, ide értve a nomád és az ázsiai földműves népek körében kialakult feudalizmust is.

Porsnyev fejtegetéseinek második vonalbeli, bár korántsem alárendelt jelentőségű tárgyi-elméleti arzenálját a feudalizmus politikai gazdaságtanának megalapozására irányuló szovjet tanulmányok képezik. A szovjet medieviztika eredményei lehetővé teszik, azok kritikai átrostálása révén, a tárgyalat társadalmi rend alapvető politikai gazdaságtani elveinek összefoglalását. A szerző szüntelenül hangoztatja, hogy műve nem a feudalizmus gazdaság-, társadalom- vagy technikatörténete, bár e tényezők ismerete nélkül lehetetlen politikai gazdaságtannal foglalkozni. Porsnyev művének nemcsak történetelméleti, hanem gyakorlati-elméleti jelentőséget is szán, mivel az Egyenlítői Afrika és Dél-Amerika területén a peon rendszer virágzása az ott kialakult társadalmi-gazdasági viszonyoknak feudális vonásokat is kölcsönöz.

A feudalizmus gazdasági mechanizmusának alapvető ismérvei: a feudális földtulajdon monopólium, teljesen függetlenül annak személyes vagy személytelen jellegétől, azaz attól, hogy egyes személyek vagy az állam testesíti-e meg a tulajdonost, a közvetlen termelők személye feletti részleges feudális tulajdon, amiből a gazdaságon kívüli kényszer következik, a közvetlen termelők részleges megfosztása a termelő eszközöktől és a termelés feltételeitől.

A marxista politikai gazdaságtan elméleti Achilles sarka az alaptörvény meghatározása. Ezt az alaptörvényt a feudális földjádék fejlődésében látja a szerző, történeti sorrendben: munka-, termény- és pénzjádék, végül a sajátos Janus-arcu robot. Az utóbbi egyesíti a kezdetleges feudális kizsákmányolás recidíváját és a késői feudalizmusra jellemző áru—piac viszonyok követelményét. A robotoltatás egyes esetekben megteremti a közvetlen termelő személye feletti csaknem teljes tulajdont is, az udvari cselédek és iparosok lényegében rabszolgákká váltak: példa az 1861 előtti Oroszország.

A feudalizmus keretei között folyó városodás és áruterelés a feudalizmus viszonyai között — természetes jelenség: se a kettő együttvéve, se a kereskedelem (uzsora- és kereskedő tőke) nem vezet a kapitalizmushoz. Az áruterelés már jellemezte a rabszolgatartó, sőt a bomló ösközösségi társadalmat is, de nem vezetett kapitalizmushoz. Ezek a gazdasági tényezők nem érintik a feudalizmus lényegét, s csak akkor illeszkedhetnek be a kapitalista viszonyokba, amikor a munkaerő is áruként jelenik meg, tehát amikor a közvetlen termelők az osztályharc igen sokféle változatán keresztül tömegesen jutnak el a személyes szabadság állapotához: szabadok, mert eltértek urukhoz fűződő köteleiket, és mert munkajárjukon kívül más tulajdonnal nem rendelkeznek. Amíg ez az új típusú áru *tömegesen* meg nem jelenik, a városok haszna is a feudális földjádék alakját ölti és a földesurak vagy azok államának zsebébe vándorol: mesterségesen magas árak a föld termékeire, vámok, adók, a szintén drága ipari termékekből származó haszon megcsapolásának gazdag változata alakult ki a feudális államokban. Érthetően még kevésbé lehet a paraszti kisáruterelő gazdaságokat a feudalizmus uralma idején kispolgári gazdaságoknak tartani.

Az eredeti tőkefelhalmozás sem egyenlő a tőkés fejlődés kezdetével, ellenben amikor az angol gyapjútermelő urak elzavarták parasztjaikat ősi földjeikről, akkor akaratuktól teljesen függetlenül hozzájárultak az előproletariátus elődeinek megjelenéséhez. (A proletár csak a gépparral született meg, addig csak városi plebejus, előproletariátus.)

Az antagonisztikus társadalmakat illetően az osztályharc marxista elmélete nélkül nincs marxista politikai gazdaságtan. Az emberek nem vak eszközök a gazdasági törvényeknek, hanem osztály- és *egyéni* érdekeiket követve küzdenek létükért. A „tisztán, következetesen” gazdasági törvények, az „objektív” érdekek elmélete végső soron valamiféle gazdasági „szellem” koncepciójához vezethet. Az „objektív” szemlélet dialektika-ellenes túlhajtása a történettudományban már ismert „szellemeknél” nem kevésbé misztikus gazdasági szellem feltételezését tételezi fel, amelyet az „objektív” jelző sem vált meg a misztikus szubjektívizmustól. A feudalizmuson belüli osztályharc nem annak pusaiban kezdetektől fogva megbúvó „természetes” polgári tőkés elemek harca a „természetellenes” feudális rend ellen — ahogyan azt egyébként antifeudális polgári koncepciók vélik —, mert maga a kérdéses társadalmi rend is természetes történeti képződmény, amelynek egyik lényeges sajátossága az, hogy közbülső helyet foglal el a rabszolgatartó és a kapitalista fejlődési fokozat között. Az osztályharc a földbirtokos és a feudális paraszti osztály között folyt, s bár ez a parasztság soha se volt egységes, de a feudális kizsákmányolással szembeni kiállásban osztályként viselkedett és számottevő eredményeket vívott ki; egyes országokban személye feletti nem teljes tulajdon felszámolását is elérte, sőt a feudális úri nagybirtokot is gazdaságilag lehetetlenné tette, de feudális függőségét, a társadalom feudális jellegét a parasztság harca képtelen volt megváltoztatni. Helyzetének javulása nem eredményezte a másik póluson az uralkodó osztály hatalmának csökkenését. Végső soron a pénzjádék vagy a feudális feles vagy egyéb bérelt földesurak alapvető érdekeit és hatalmát nem sértette. Nyugat-Európában a XIII—XIV. században a feudalizmus szerkezetében lényeges változások következtek be, de ezek nem vezettek a feudalizmus felszámolásához. A kapitalizmus nem a paraszti áruterelésből, nem falun, hanem a városban született meg. Lenin a narodnyikkal folytatott vitájában nem az orosz kapitalizmus keletkezéséről, hanem annak fejlődéséről írt, arról a paraszti áruterelésről, iparról, földközösségi kiválásról, vándorlásról írt, amelyik már a kialakult orosz kapitalizmus

talaján jelezte a falu polgári fejlődését. A paraszti munkaerő áruvá válása csak akkor következett be, amikor már 1 1/2 millió főnyi orosz proletár állt a városi tőkés ipar első soráiban. Csak a városi nagyipar, az új termelési viszonyok léte tette lehetővé a szétaprózódott paraszti árutermelet tőkés átalakulását. A feudalizmus nem ismerte az igazi nagyüzemi termelést, mert még a földesúri gazdaságokban is csak legfeljebb a termelés, a robot megszervezése öltött nagyüzemi jelleget. De a robotoló parasztok saját eszközeikkel, legfeljebb családjuk munkaerejének segítségével saját parcellájukon megszokott családi kisüzemi módon tevékenykedtek. A nagyüzemi mezőgazdasági termelést a tőkések valósították meg. — A társadalmi és gazdasági fejlődés új fokozatát nem az egyes, kivételes esetek összessége, hanem a gazdasági és társadalmi viszonyokban bekövetkezett változások tömeges volta jelzi. Ahogy a rabszolga tartó társadalmat nem a rabszolgák forradalma, a feudalizmust sem a parasztok döntötték meg, az utóbbiak csak a polgárság vagy a munkásosztály vezetésével érhetik el szabadulásukat a feudális kötöttségektől. A polgárság harcának, mindennapi termelő tevékenységének, a feudális kötöttségek lazításának a szolgáltatások könnyítése szempontjából óriási jelentősége van, de tevékenységének gátat szab gazdasági és társadalmi szétforgácsoltsága. A gazdag jobbágyok nem tőkés, hanem valóságos feudális kizsákmányolókká váltak. A polgárság kezdetől fogva kizsákmányoló szerepet töltött be, ezért soha sem sorolható a népi tömegek fogalmához, mégis a korai polgári forradalmakban ő tölti be az antifeudális erők harcában a vezető szerepet, igaz, saját győzelmének biztosítása után el, sőt szembefordul a népi tömegekkel. Csak a munkásosztály az, amelyik következetesen végigviszi a harcot a kizsákmányolás minden változata ellen, ezért a parasztság végleges felszabadulása csak a munkásosztály szocialista forradalmával válhat valóra.

Egy ismertetés soha sem lehet tárgyilagos, legalább is olyan értelemben nem, hogy nem süríthető mondatokba az, amit a mértéktartó történészi intelligencia csak egy vastag kötetben képes kifejtetni — s különösen érvényes ez a megállapítás egy olyan gazdag telítettségű történetes esetben, mint Porsnyev B. F. Az adott esetben az ismertető helyzetét nehezíti az is, hogy a mű részei egyenetlenek.

A szerző fejtegetéseiben a klasszikusok megállapításainak helyenkénti túlméretezett rekapitulációja mellett nem mindig szűrhető ki a szerző egyéni véleménye. Ha művét mégis a vállalkozás jelentőségéhez, bátor kezdeményezéséhez mérjük, akkor az egyenetlenségek ellenére is az önálló, gondolatokban gazdag részek domborodnak ki. Az mindenképpen világos, hogy aki marxista igénnyel kíván foglalkozni a feudális korszak történetével, Porsnyevnek ezt a művét ismernie kell. Ez nem jelenti és bizonyára nem is fogja jelenteni, hogy a mű minden részével egyet lehet érteni. Valamilyen formában kívánatos volna gondoskodni arról, hogy az orszult nem tudó olvasók is megismerkedhessenek a könyvben foglaltakkal: esetleg a legjobb, a legönállóbb részek lefordítása és sokszorosított közreadása hazai medievistáink elméleti tevékenységére is serkentőleg hatna. Nagyon sok jogos és kevésbé jogos panasz hangzik el történettudományunk hungarocentrikus beállítottságáról, más szóval — nem nagy öröm leírni — provincializmusáról. Porsnyev B. F. könyve sajnos ismételtelen bizonyítja, hogy történettudományunk valahol a világ tudományos életének periferiáin helyezkedik el.

1946—1954-ben a japán marxistáktól (Japánban igen életerős marxista medievisztika virágzik, ld. Japan at the XIIth International Congress of Historical Sciences in Vienna. Tokyo 1965), az amerikai haladó történészekig átfogó vita alakult ki a feudális gazdaság és társadalom lényegéről, a kapitalista viszonyok kialakulásáról. Hazai irodalmukban csak elvétve lehet ennek a nemzetközi vitának a nyomára bukkanni. Porsnyev összegezi e vita tanulságait és sajnos magyar történész nevét, hozzájárulását nem említi. Ennek okát bizonyára nyelvünk sajátosságában és talán az adott esetben a szerző nem maradéktalan tájékozottságában kereshetjük.

Porsnyev hosszú oldalakat szentel a gazdasági materializmus bírálatának, elsősorban a francia gazdaságtörténeti iskolának, amely felett igen kemény *ítéletet* mond. Szinte kizárólag szovjet bírálatokra alapozott értékelés egy jelentős polgári irányzatról egy elméletileg jelentős marxista műben a franciául jól tudó történész részéről nem válthat ki együttérzést, még akkor sem, ha a szerző teljes mértékben osztja szovjet kollégái véleményét. A francia gazdaságtörténeti iskola elméleti gyengeségei és következetlenségei is meggyőzőbb fogalmazást nyerhettek volna abban az esetben, ha valamiképp kis méltatást is kapott volna ez az irányzat. Igaz, ez következtelen, hátortalan sőt esetenként felszeg közeledés a marxista felfogáshoz, s az is igaz, hogy a feudális gazdaság, az ársorok vizsgálatában lényegében a tőkés gazdaság vizsgálati módszerének mechanikus alkalmazását láthatjuk. Ennek az utóbb említett lényeges fogyatékoságnak a bírálatát Porsnyev könyvében hasztalan keresnénk, holott fejtegetéseinek legsikerültebb részeihez kell sorolni a feudális és a tőkés áru-, piac-, pénzviszonyok közötti *alapelvő* különbség elemzését. Az olvasó hiába keresi a feudalizmus egyetemes problémáival foglalkozó műben, különösen az egyes országok konkrét említések az illető országok feudalizmusára vonatkozó autentikus műveket. Kérdéses, hogy egy nemzetközi közvéleménynek is szánt műben kielégítő-e csaknem kizárólag szovjet szerzőkre hivatkozni, hiszen Porsnyev élesen polemizál. Egyes esetekben szembeötlő az idejétmúlt szovjet művekre történő hivatkozás, mint pl. a nomád népek feudalizmusa esetében. Itt az

olvasó joggal hiányolhatja az orosz és a szovjet történeti irodalom klasszikus értékű műveinek a hiányát. E probléma meritumát illetően is emelhetők kifogások, hiszen ha az indiai és muzulmán országok feudalizmusa esetében a szerző nagyon helyesen utal a sajátosságokra, akkor talán a nomád népek feudalizmusa esetében is joggal várhatnánk a szerző utalását arra, hogy a nomád gazdálkodás jellegéből következően, a nomád feudalizmus fejlődésében megreked.

Várakozással kerestük annak az állításnak az indoklását, amelyik a XVII. századra helyezi az orosz polgári fejlődés kezdetét. Ha a szerző úgy véli, hogy ekkor tömegesen megjelent az orosz piacokon a szabad munkaerő, akkor egyébként helyes elméleti hangszerelése különös akusztikát kap az orosz történelemben. Aggályunkat igazolva látjuk abban, hogy maga a szerző éppen Leninre hivatkozva hangoztatja: az orosz parasztság még közvetlenül 1861 előtt sem rétegződött, még akkor is lényegében középkori kisárutermelő volt, tömegében még a fölközönségből se vált ki. A XVII. századi orosz manufaktúrák polgári-tőkés jellegét illetően a szovjet történeti irodalomban igen szekptikus vélemények hangzottak el, Porsnyev derűlátása nem oszlatja el a kéte-lyeket.

A polgári antifeudális elméletekkel kapcsolatban gyakorolt bírálát heve megperzselte a szerző felfogását a polgárság egykor haladó történeti szerepéről. „Britons never, never shall be slaves . . .” dúdolta a kaputos angol burzsoá, miközben a brit nőket és gyermekeket csaknem rabszolgákká aljasította gyárában. Ezt letagadni, elfelejteni nem lehet, ez képtelenség volna. A könyvben szépen megírt, felejthetetlen oldalak olvashatók az ipari proletariátus osztályharcáról a végletekig vitt kizsákmányolás ellen. Volt azonban a polgárságnak, különösen a polgári értelmiségnek egy szép korszaka, amikor kissé önkényesen átfraizozva az angol dalocskát — *We never, never will be slaves . . .* — a feudális reakciót vette nem is eredmény nélkül célba. Nem arról van szó, mintha Porsnyev megfélekedznék a forradalmi polgárság feudalizmus elleni harcának haladó jellegéről, de e polgári küzdelem ideológiai előzményeit szegényesnek, politikáját értetlennek értékelve, oly sok fenntartással árkolja körül ezt a harcot, hogy az olvasó megrökönyödve teheti fel a kérdést: ha ez így volt, akkor hogyan hullott porba az évezredes rend? És hogyan hidalhatták át Marx és Engels ezt a szakadéknak is beillő árkot — ha Porsnyev professzor koncepciójára bízunk magunkat —, amikor a proletár forradalmak győzelmének bizonyosságába vetett oly szükséges erkölcsi hit és bátorság formálásakor gyakran folyamodtak a nagy forradalmak példájához. Porsnyev könyvében Lenin nyomán csak a jakobinusok nyertek felmentést.

Sokkal árnyaltabb, ezért meggyőzőbb értékelést nyertek a parasztfelkelések, azok ideológiája erényeikkel, gyengeségeikkel, illúzióikkal egyetemben. Ezek a harcok a feudalizmust megdönteni nem tudták, sőt gyakran nem a parasztok helyzetének javulását, hanem súlyosbodását eredményezték. De még ezek a látható eredmények nélküli harcok is végső soron átrendezték a szembenálló felek sorait. Abban az esetben pedig, ha a paraszt közvetlen látható engedményeket csikart ki, a paraszti termelést leginkább sújtó terhek lerázása után a fellépő fellendülés gyümölcse az urak ölébe hullott. Hiszen a paraszt kamrájának és ládájának kulcsa, ha már nem is az egyes urak, de azok államának kezében maradt.

Nem bizonyos, mert a könyv gondolatmenetében ez világosan nem követhető nyomon, de lehetséges, hogy Porsnyevnek a polgári forradalmi értelmiségnek és antifeudális elméleteknek vitathatatlan érdemeit hallgatással megkerülő álláspontja talán abból a tételéből következik, amelyik a népi tömegek fogalmából az értelmiséget kirekeszti. A kivételek távolról sem kielégítő hangoztatása nem helyettesítheti a pontos elemzést, ellenkezőleg, csak bonyolítja ezt a marxista irodalomban amúgy sem kielégítően feldolgozott problémát.

Bartha Antal